

*Н. В. Каменева,
здобувач, Міжрегіональна Академія управління персоналом*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ МЕТАЛУРГІЙНОГО ПІДПРИЄМСТВА

*N. Kameneva,
applicant at Interregional Academy of Personnel Management*

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC SAFETY OF METALLURGICAL ENTERPRISE

У статті розкрито основні особливості управління еколого-економічною безпекою промислових підприємств, зокрема металургійного сектора. Відмічено, що однією з найважливіших проблем розвитку підприємств є знаходження розумного балансу між економічною діяльністю і розмірами забруднення навколишнього середовища, тому оцінка еколого-економічної безпеки діяльності підприємств набуває стратегічного значення для розвитку України.

Запропоновано відповідні концептуальні підходи щодо підвищення рівня еколого-економічної безпеки металургійного підприємства, що має особливу актуальність в умовах підготовки сучасних процесів європейської інтеграції. Доведено, що концептуальні підходи до управління еколого-економічною безпекою є основою для ухвалення ефективних управлінських рішень стосовно розвитку системи екологічного менеджменту металургійних підприємств, які повинні стати інструментом забезпечення балансу інтересів держави, потенційного інвестора і суспільства в цілому.

The paper sets out main features of the management of environmental and economic safety of industrial enterprise with the focus on the metallurgical sector. It is pointed out that finding a meaningful balance between economic activities and the scope of the concomitant environmental pollution is one of the most important problems related to the development of enterprises and, in this connection, the assessment of the environmental and economic safety of enterprises is of strategic importance for the development of Ukraine.

The relevant conceptual approaches to the increase in the level of the environmental and economic safety of metallurgical enterprises are proposed to deal with the current needs, in particular, those arising from European integration processes. It is demonstrated that the conceptual approaches to the management of environmental and economic safety set the basis for the effective decision-making in the field of environmental management system at metallurgical enterprises. Such approaches should serve as a tool of achieving the balance of interests of the state, potential investors, and the society as a whole.

Ключові слова: еколого-економічна безпека, соціо-еколого-економічна система, антропогенне навантаження, найкращі доступні технології, корпоративна соціальна відповідальність.

Key words: environmental and economic safety, social-environmental-economic system, anthropogenic impact, best available technologies, corporate social responsibility.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З НАУКОВИМИ І ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Управління еколого-економічною безпекою здійснюється на рівні різних об'єктів антропогенного впливу на біосферу, причому процес управління повинен мати комплексний характер і забезпечувати стає функціонування господарського комплексу країни в цілому.

У сучасних умовах значну роль відіграє забезпечення сталого розвитку металургійного комплексу України. Металургійна промисловість є однією з базових галузей української економіки і надзвичайно важливим джерелом формування дохідної частини державного бюджету країни.

У 2013 р. в Україні питома вага обсягу металургійного виробництва перевищувала 25% загальнодержавного обсягу промислового виробництва. Галузь забезпечувала при-

близно 40% валютних надходжень в Україну і більш ніж 10% надходжень до державного бюджету. Згідно з даними Міжнародного інституту чавуну і сталі, станом на 2007 р. частка України у світовому виробництві продукції чорної металургії сягала 7,4% [1]. Треба зауважити, що металургійна галузь значною мірою визначає життєздатність української економіки в цілому.

Водночас виробнича діяльність підприємств металургійного комплексу пов'язана зі значними ризиками екологічного характеру. Серед переробних виробництв металургійна галузь завдає найбільший негативний вплив на стан навколишнього середовища [2]. При цьому важливою особливістю металургійного комплексу є багатофакторність пов'язаних з ним екологічних ризиків і проблем, оскільки він охоплює виробничі процеси, що відносяться як до пере-

робної, так і до видобувної промисловості, а також є потужним споживачем енергетичних ресурсів.

З урахуванням вищезгаданого, розробка концептуальних підходів щодо управління еколого-економічною безпекою, є основою прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо подальшого розвитку ефективного механізму екологічного менеджменту металургійного підприємства

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематика питань управління еколого-економічною безпекою представлена у працях таких науковців, як: Б.Т. Бадагуєв, О.П. Большина, Л.Г. Мельник, А.І. Муравих, Є.В. Хлобистов, Г.С. Ферару та ін. Зазначені науковці зробили значний внесок у розробку теоретичних та методичних основ впливу діяльності промислового підприємства на навколишнє середовище.

Разом з тим, у вітчизняній практиці в явно недостатній мірі використовується передовий зарубіжний досвід планування і проведення заходів щодо захисту навколишнього середовища. Істотним недоліком є також відсутність належної ув'язки функцій екологічного менеджменту на різних рівнях управління.

Видається, що однією з причин такого стану є недостатній розвиток концептуально-методологічної бази забезпечення еколого-економічної безпеки підприємства.

Зокрема в науковій літературі та на практиці не існує також єдиної думки фахівців з приводу загально визнаних методичних принципів забезпечення належної еколого-економічної безпеки промислових і інфраструктурних об'єктів [3].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є розробка концептуальних підходів щодо управління еколого-економічною безпекою металургійного підприємства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Як складова частина відповідної локальної екосистеми підприємство зазвичай розглядається, в першу чергу, як суб'єкт антропогенного впливу на навколишнє природне середовище. Даний аспект управління еколого-економічною безпекою має широку методичну базу у вигляді нормативних актів, наказів, інструкцій, положень, облікових форм (див., напр. [4]).

Разом з тим, в практиці екологічного менеджменту, як правило, не враховується у достатній мірі комплексний характер взаємодії елементів екосистем.

Слід мати на увазі, що підприємство одночасно виступає і як суб'єкт, і як об'єкт локальної екосистеми, що випробовує на собі вплив різних факторів навколишнього середовища, що відносяться до таких її підсистем, як біосфера, техносфера і соціосфера.

Відповідно, поняття еколого-економічної безпеки підприємства слід розглядати, в тому числі, в контексті негативного впливу екосистеми, частиною якої вона є, на його виробничо-господарську діяльність.

Виходячи з вищезазначеного, еколого-економічна безпека промислового підприємства включає в себе як аспект захищеності екосистеми і самого підприємства від шкідливих впливів та екологічних ризиків, пов'язаних з його діяльністю, так і аспект захисту його життєво важливих інтересів від впливу негативних факторів навколишнього середовища, в першу чергу, в рамках локальної екосистеми.

Такий підхід до трактування еколого-економічної безпеки підприємства забезпечує надійну методологічну основу розуміння взаємозв'язку питань безпеки на рівні підприємства або групи підприємств, зокрема у металургійної галузі.

Фундаментальним принципом оцінки еколого-економічної безпеки господарських одиниць в промисловості вважається положення про те, що, в будь-якому випадку, метою управління еколого-економічною безпекою є попередження, обмеження або ліквідація шкідливих наслідків антропогенної діяльності, які впливають на екологічний стан даної місцевості й тим чи іншим чином пов'язані з виробничою діяльністю відповідних підприємств. Тобто еколого-економічна безпека підприємства в обох її зазначених вище аспектах визначається рівнем еколого-економічної безпеки тієї місцевості, на яку поширюється вплив діяльності цього підприємства і яка, в свою чергу, впливає на екологічний стан земельних ділянок, займаних підприємством.

Таким чином, еколого-економічна безпека промислового підприємства є похідною від еколого-економічної без-

пеки території, на якій воно розташоване. При цьому дія стану навколишнього середовища на безпеку підприємства, як і вплив підприємства на безпеку екосистем, може проявлятися на локальному, регіональному, а в окремих випадках і на загальнонаціональному рівнях.

Нав'язність взаємовпливу станів захищеності підприємства і території в екологічній та економічній сферах є наслідком їх інтеграції в єдину соціо-еколого-економічну систему, в рамках якої неможливо протиставляти виробничо-господарську діяльність та охорону навколишнього середовища [5, с. 51]. Відповідно слід прагнути до балансу економічних, екологічних та соціальних інтересів на всіх рівнях глобальної соціо-еколого-економічної системи: міжнародному, національному, регіональному і місцевому.

У зв'язку з вищевикладеним, представляється очевидним, що ефективне управління еколого-економічною безпекою підприємства вимагає налагодження постійної ефективної взаємодії підприємства, місцевих співтовариств, муніципальних і державних органів у рамках концепції сталого розвитку.

У цьому контексті важливим документом в області природоохоронної діяльності промислових, зокрема металургійних, підприємств є екологічний стандарт ISO 14001:2004, яким керуються підприємства країн Європейського Союзу, Японії, США та ін. Даний стандарт визначає вимоги до системи екологічного менеджменту (СЕМ) [6].

Стандарт ISO 14001 передбачає використання певних індикаторів сталого розвитку підприємства [7], які представлені у таблиці 1.

Використання зазначених індикаторів сталості розвитку повинно впроваджуватися у щоденну практику промислових підприємств. Разом з тим, слід зазначити, що на рівні підприємства потрібна також розробка та впровадження інтегральних індикаторів впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище, оскільки відсутність інтегральної оцінки веде до значного ускладнення оптимізаційних моделей.

Для підприємств металургійного комплексу одним з найважливіших аспектів управління еколого-економічною безпекою є зменшення пов'язаного з їх діяльністю техногенного навантаження на локальну екосистему. Основні напрямки екологічної діяльності в металургійній галузі зазначені нижче.

1. Заходи з впровадження безвідходних і маловідходних технологій в основне й допоміжне виробництво.
2. Заходи з впровадження енергозберігаючих технологій.
3. Заходи з метою запобігання і локалізації викидів шкідливих речовин.
4. Заходи з очищення викидів після їх утворення у ході виробничих процесів [8].

З метою забезпечення еколого-економічної ефективності технологічних рішень металургійним підприємствам необхідно застосування у своїй діяльності та при розробці природоохоронних заходів принципу використання найкращих доступних технологій (НДТ, англ., BAT — best available technologies). Цей принцип є широко розповсюдженим в практиці екологічного менеджменту закордонних країн. Так, в ЄС цей принцип використовується при нормуванні викидів забруднюючих речовин згідно з Директивою 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 р. [9].

Головні принципи Директиви 2010/75/ЄС щодо зменшення негативного антропогенного впливу на здоров'я людини та на довкілля передбачається реалізувати в Україні за допомогою Національної стратегії апроксимації [10].

Вибір НДТ здійснюється з урахуванням оптимізаційного підходу, тобто оцінюється не лише вплив тих чи інших технологій на навколишнє середовище, але й економічні показники — відповідні витрати на впровадження нової технології (рис. 1).

Важливим етапом у справі забезпечення гармонії інтересів населення, місцевої влади та бізнесу стало формування в 1970-х рр. та подальший розвиток концепції корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) підприємства, яка мала істотний вплив на підходи до вирішення екологічних проблем.

Згідно з принципами КСВ підприємство повинно при здійсненні своєї господарської діяльності враховувати не тільки власні економічні, але також і суспільні інтереси в широкому сенсі, тобто діяти в інтересах не тільки власників, але й інших зацікавлених сторін, включаючи власних працівників і місцеві спільноти. При цьому передбачається, що

Таблиця 1. Індикатори, що характеризують сталий розвиток підприємства згідно зі стандартом ISO 14001

Види індикаторів	Роль індикаторів в оцінці стану підприємства
Індикатори ефективності систем екологічного менеджменту	Надають інформацію щодо управлінських рішень, прийнятих на підприємстві з метою покращення екологічної ефективності.
Індикатори ефективності функціонування підприємств	Надають інформацію про екологічну ефективність компанії, тобто про вплив підприємства на навколишнє середовище. Можуть підрозділятися на показники вхідних (сировина, матеріали, паливо) і вихідних потоків (викиди, скиди, відходи). Характеризують ефективність виробничих процесів підприємства, можуть бути основою для фінансового управління природоохоронною діяльністю
Індикатори стану навколишнього середовища	Дозволяють компанії визначити своє сьогодення і потенційний вплив на навколишнє середовище (наприклад, концентрація певної речовини в атмосфері, ґрунті, воді). Розробка та використання показників стану навколишнього середовища найчастіше є завданням місцевих регіональних, національних і міжнародних державних властей, громадських організацій, науково-дослідних інститутів

Джерело: [7].

підприємство приймає на себе певні зобов'язання, додаткові до тих, які покладаються на нього чинним законодавством [12].

У 2010 році Міжнародна організація по стандартизації (ISO) прийняла проект міжнародного стандарту з КСВ — ISO 26000: 2010, який рекомендований для добровільного впровадження на підприємствах і в організаціях [13].

Доцільно питання екологічної безпеки у всіх випадках розглядати спільно з питаннями безпеки економічної.

Специфічний зміст еколого-економічної безпеки визначається видом території впливу господарської діяльності відповідного підприємства.

Крім узагальненої оцінки екологічного збитку і пов'язаних з ним ризиків, для ефективного управління еколого-економічною безпекою металургійного підприємства необхідно враховувати специфіку конкретної місцевості як відносно рівня розвитку продуктивних сил, так і з точки зору територіального розподілу джерел антропогенного навантаження та природно-кліматичних особливостей.

При цьому ізольоване управління еколого-економічною безпекою окремих промислових об'єктів не є можливим внаслідок значного взаємовпливу стану навколишнього середовища на прилеглих одна до одної територіях. Разом з тим, у багатьох випадках низка чинників, що визначають еколого-економічну безпеку даного об'єкта, носитиме зовнішній по відношенню до нього характер, що істотно знижує ефективність екологічних заходів, масштаб яких обмежений рамками одного об'єкту.

У зв'язку з вищевикладеним, для побудови ефективного механізму екологічного менеджменту металургійного підприємства необхідне виконання наступних обов'язкових умов:

- формування єдиної стратегії оптимізації екологічної діяльності;
- тісна взаємодія органів влади та суб'єктів господарської діяльності з метою координації екологічної діяльності;
- співпраця господарюючих суб'єктів з питань охорони навколишнього середовища.

Певні особливості функціонування металургійного комплексу України визначають провідну роль взаємодії металургійних компаній з органами влади регіонального рівня.

По-перше, виробнича діяльність багатьох металургійних підприємств завдає значний вплив на стан навколишнього середовища на регіональному рівні, при тому, що основні активи металургійного комплексу розташовані саме в регіонах, які віднесені до регіонів з кризовим станом довкілля та надзвичайно високим рівнем екологічної небезпеки [14].

По-друге, кілька українських металургійних заводів знаходяться у межах населе-

них пунктів, що зазвичай входять до складу великих міських агломерацій. Концентрація екологічно шкідливих і небезпечних виробництв на територіях зазначених міських агломерацій є специфічним джерелом численних економічних та екологічних проблем у промислових регіонах України. Антропогенне навантаження на навколишнє середовище в міських агломераціях значною мірою визначає екологічну ситуацію у відповідних регіонах.

У зв'язку з вищезгаданим розробка та втілення в життя стратегій екологічного менеджменту мають здійснюватися в умовах щільної взаємодії регіональних органів влади і суб'єктів господарської діяльності, в першу чергу, великих фінансово-промислових груп, які мають у своєму розпорядженні значні ресурси для здійснення природоохоронних проектів. Необхідно також широка і багатостороння горизонтальна взаємодія промислових та інших підприємств у ході екологічної діяльності.

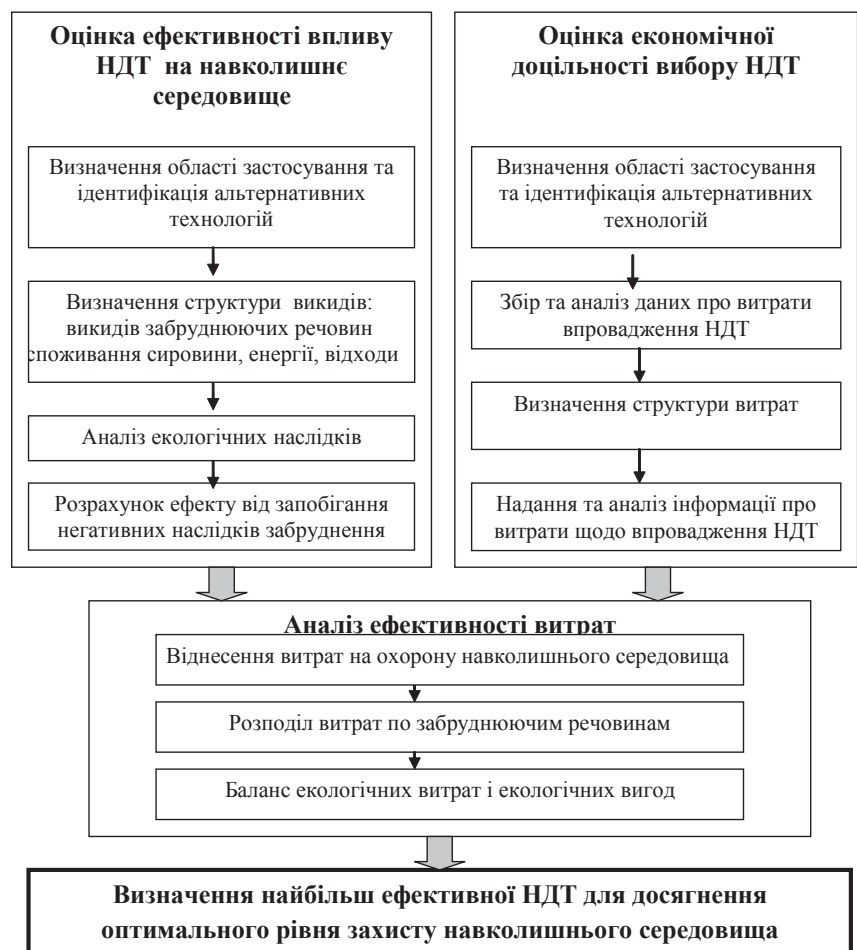

Рис. 1. Алгоритм визначення найбільш ефективної НДТ для досягнення оптимального рівня захисту навколишнього середовища [11]

Джерело: [9].

До речі, видається необхідним збалансувати додаткові по відношенню до вимог закону зобов'язання підприємств перед суспільством певними додатковими заходами підтримки соціально відповідальних суб'єктів господарювання з боку державних і муніципальних органів в межах повноважень останніх.

Очевидно також, що підприємства, розташовані на певній території, будучи бенефіціарами екстерналій локальних природоохоронних заходів, повинні взаємодіяти з державними та місцевими органами влади і управління з метою підвищення інтегральної ефективності екологічної діяльності.

Потреба в зазначених видах взаємодії лягла в основу концепції екологічного партнерства, яка активно формується у даний час.

У результаті партнерства державних органів і корпорацій істотний ефект може бути досягнуто за рахунок різного роду заходів, спрямованих на вдосконалення нормативних актів, покращення інвестиційного клімату, а також спеціальних заходів щодо заохочення інвестицій в екологічні проекти, ресурсозбереження, утилізацію відходів і т. п.

Така стратегія забезпечує можливість одержати значний інвестиційний ефект від екологічної діяльності. Інвестиційний ефект і додаткові доходи підприємств, а, відповідно, і бюджетів усіх рівнів можливі в випадку, якщо раніше не використовувані ділянки землі повертаються в господарський оборот, наприклад, у результаті очищення території від шкідливих промислових відходів.

На обласному та муніципальному рівнях слід визначити заходи, що забезпечують підтримку зовнішньоекономічної діяльності і залучення іноземних інвестицій до здійснення екологічних проектів. Необхідно: вдосконалювати структуру виробничих комплексів шляхом підвищення питомої ваги виробництва з високою рівнем екологічності; здійснити перехід до нових технологічних процесів, що сприятимуть комплексному і повному використанню природних ресурсів; вдосконалити методи очищення та утилізації шкідливих відходів і викидів; створити підприємства екологічної індустрії, що перероблятимуть відходи; раціоналізувати використання природних ресурсів з метою охорони навколишнього середовища.

ВИСНОВКИ

Оцінка еколого-економічної безпеки діяльності підприємств металургійного комплексу, а також здатність цих підприємств здійснювати заходи щодо підвищення рівня еколого-економічної безпеки набуває стратегічного значення для сталого розвитку України.

Концептуальні підходи до управління еколого-економічною безпекою є основою для створення ефективної системи ухвалення управлінських рішень стосовно розвитку системи екологічного менеджменту металургійних підприємств, які повинні стати інструментом забезпечення балансу інтересів держави, потенційного інвестора, власника металургійного підприємства і суспільства в цілому.

Література:

1. Металургия в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://metallurg.in.ua/news/company>
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Косякова И.В. Методологические основы формирования механизма экономического обеспечения экологической безопасности производственной деятельности промышленных предприятий: дис. ... доктора эконом. наук: 08.00.05 / И.В. Косякова. — Самара, 2007. — 372 с.
4. Бадагуев Б.Т. Экологическая безопасность предприятия: приказы, акты, инструкции, журналы, положения, планы / Б.Т. Бадагуев. — М.: Альфа-Пресс, 2011. — 568 с.
5. Муравых А.И. Управление экологической безопасностью / А.И. Муравых. — М.: РАГС, 2006. — 288 с.
6. ДСТУ ISO 14001:2006. Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO 14001:2004, IDT). — Введ. 2006-05-15. — К.: Держспоживстандарт України, 2006. — 17 с.
7. Ферару Г.С. Экологический менеджмент / Г.С. Ферару. — Ростов н/Д.: Феникс, 2012. — 528 с.
8. Большая Е. П. Экология металлургического производства: учебн. пособ. / Е.П. Большая. — Новотроицк: НФ НИТУ "МИСиС", 2012. — 155 с.
9. Official Journal of the European Union [Electronic resource]. — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/>

LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:334:0017:0119:en:PDF

10. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля. — Київ, 2015. — 107 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/docs/activity-adaptation/draft_NAS_FEB2015.pdf

11. Integrated Pollution Prevention and Control Reference Document on Economics and Cross-Media Effects, July 2006. — 175 p. [Electronic resource]. — Access mode: http://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/BREF/ecm_bref_0706.pdf

12. Курицько Р.Н. Осваиваем КСО: просто о сложном / Р.Н. Курицько. — К.: Изд-во "Журнал "Радуга", 2011. — 204 с.

13. Guidance on social responsibility ISO 26000:2010 [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.iso.org>

14. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека стратегічного потенціалу динаміки розвитку продуктивних сил регіонів України / Є.В. Хлобистов, Л.В. Жарова, О.М. Кобзар // Механізм регулювання економіки. — 2008. — № 3, Т. 1. — С. 110—117.

References:

1. Metallurgy in Ukraine (2015), "Metallurgy Ukraine", available at: <http://metallurg.in.ua/news/company> (Accessed 4 December 2015).
2. State Statistics Service of Ukraine (2015), "Statistical Yearbook Ukraine for 2013", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 4 December 2015).
3. Kosjakova, I. V. (2007), "Metodologicheskie osnovy formirovaniya mehanizma jekonomicheskogo obespechenija jekologicheskoy bezopasnosti proizvodstvennoj dejatel'nosti promyshlennyh predpriyatij [Methodological basis of the formation of the supporting mechanism for the environmental safety of industrial enterprises' production activities]: Abstract of Ph.D. dissertation, Global economy, State Technical University of Samara, Samara, Russia.
4. Badaguev, B. T. (2011), "Jekologicheskaja bezopasnost' predpriyatija [Environmental safety of an enterprise]", Alfa-Press, Moskva, Rossija.
5. Muravyh, A. I. (2006), "Upravlenie jekologicheskoy bezopasnost'ju [Environmental safety management]", RAGS, Moskva, Rossija.
6. DSTU ISO 14001:2006. Sistemi ekologichnogo upravlinnja. Vimogi ta nastanovi shhodo zastosovuvannja (ISO 14001:2004, IDT) [standard, Environmental management systems (ISO 14001:2004, IDT)], Derzhspozhyvstandart Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
7. Feraru, G. S. (2012), "Jekologicheskij menedzhment [Environmental management]", Feniks, Rostov n/D, Rossija.
8. Bol'shina, E. P. (2012), "Jekologija metallurgicheskogo proizvodstva [Ecology of metallurgical production]", NF NITU "MISiS", Novotroick, Rossija.
9. Official Journal of the European Union (2010), "Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010" available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:334:0017:0119:en:PDF> (Accessed 10 December 2015).
10. Official Website. All materials are the property of the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine (2015), "National strategy of the approximation of Ukrainian Law to EU Law in the sphere of environment protection", available at: http://www.menr.gov.ua/docs/activity-adaptation/draft_NAS_FEB2015.pdf (Accessed 10 December 2015).
11. European Commission, Joint Research Centre (2006), "Integrated Pollution Prevention and Control Reference Document on Economics and Cross-Media Effects", available at: http://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/BREF/ecm_bref_0706.pdf (Accessed 11 December 2015).
12. Kurin'ko, R. N. (2004), "Osvaivaem KSO: prosto o slozhnom [Mastering CSR: complex notions in plain language]", "Zhurnal "Raduga", Kyiv, Ukraine.
13. Standards catalogue (2010), "Guidance on social responsibility ISO 26000:2010", available at: <http://www.iso.org> (Accessed 11 December 2015).
14. Khllobystov, Ye. V. Zharova, L. V. and Kobzar, O. M. (2008), "Ekolohichna bezpeka stratehichnoho potentsialu dynamiky rozvytku produktyvnykh syl rehioniv Ukrainy [Environmental safety as related to the strategic potential of the dynamics of productive forces development in Ukrainian regions]", Mekhanizm rehulivannia ekonomiky, vol. 3, no. 1, pp. 110—117.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2015 р.